

Rozwój i stan rolnictwa świętokrzyskiego – aspekty retrospektywne i sytuacja obecna

Kamila Musiał

*Instytut Zootechniki Państwowy Instytut Badawczy, Zakład Systemów i Środowiska Produkcji,
ul. Krakowska 1, 32-083 Balice k. Krakowa*

Wiedza, dotycząca stanu i rozwoju rolnictwa w szeroko rozumianym regionie – Ziemi Świętokrzyskiej, w ujęciu wczesno historycznym jest bardzo ograniczona, a często także mało wiarygodna. Z racji położenia regionu w niemal centralnej części Polski zmiany w rolnictwie, a zatem zarówno w produkcji roślinnej jak i zwierzęcej, można porównywać z obserwowanymi na Mazowszu i w historycznej Małopolsce, do której także częściowo należała ziemia świętokrzyska.

Material i metody

Opracowanie składa się z krótkiej części przeglądowej przedstawiającej rys historyczny obecnego regionu świętokrzyskiego pod względem rozwoju rolnictwa oraz z analizy i porównania roczników statystycznych. Te ostatnie odnoszą się do stanu rolnictwa na obszarze obecnego województwa świętokrzyskiego w różnych okresach XX oraz na początku XXI wieku. Składają się na nie:

- Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego (1915);
- Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego (1925);
- Mały Rocznik Statystyczny (1939).

Dla ukazania sytuacji w okresie po akcesji do Unii Europejskiej posłużono się Bazą Danych za lata 2005–2018, pozyskaną w ARiMR w Warszawie, co przedstawiono na podstawie pracy Musiał i Musiał (2020).

Krótki rys historyczny rozwoju rolnictwa na Ziemi Świętokrzyskiej

W XI i XII wieku kształtowały się tu stosunki feudalne wspierane przez struktury państwa oraz Kościoła. Następowo różnicowanie majątkowe poszczególnych grup ludności, tworzyła się warstwa feudałów oraz wielka własność ziemiska. W miarę rozwoju populacyjnego następowało przejmowanie gruntów niezagospodarowanych i kolonizacja rolnicza. Kształtowała się także warstwa kmiecia, a obok niej chłopska, gospodarująca na ziemi właściciela-feudała (Ochmański, 1959). Na przełomie XIV i XV wieku pojawiła się na tym obszarze tendencja do wzrostu wielkości folwarków i rozwoju gospodarki folwarcznej, która objęła około 30% ziemi uprawnej. Majątki ziemskie wykazywały już wówczas duże wewnętrzne zróżnicowanie obszarowe. Przemiany polityczne, niemal ciągle prowadzone wojny i często towarzyszące im epidemie doprowadziły z czasem do zahamowania rozwoju populacyjnego i niedoboru rąk do pracy, a w konsekwencji do wzrostu obciążeń pańszczyźnianych. Od XVII do XVIII wieku w niemal całej Europie z zachodu na wschód powoli przemieszczał się kryzys ustroju feudalnego. Na terenie ówczesnej Polski przemiany te polegały głównie na rozwoju pozarolniczych gałęzi gospodarki, wprowadzeniu nowych technologii produkcji, rozwoju rzemiosła i handlu oraz zaczątków przemysłu. Doprowadziło to stopniowo do rozwoju gospodarki towarowo-pieniężnej (Musiał, 2019). W produkcji rolnej coraz

częściej stosowano najemną siłę roboczą, zwiększał się obrót ziemią, wprowadzano maszyny rolnicze. Stopniowo kształtowały się nowe stosunki kapitalistyczne oparte o nadrzędne znaczenie zysku z produkcji rolnej (Styk, 1999).

Następnie, na skutek podziału ziem polskich przez trzech zaborców w końcu XVIII wieku, ziemia kielecka została przejęta przez Rosję podczas drugiego (1793) i trzeciego (1795) zaboru. Oznaczało to dla Ziemi Świętokrzyskiej przynależność do państwa o najsłabszym poziomie rozwoju gospodarczego w Europie. Zapóźnienie w stosunku do ziem polskich pozostających pod zaborem pruskim sięgało nawet kilkudziesięciu lat (Halamska, 1988 i 2005). W funkcjonującym w ramach zaboru rosyjskiego Królestwie Polskim obowiązywało dość liberalne prawo zapisane w przyjętym tam Kodeksie Napoleona. Pozwalało ono na dzielenie gruntów rolnych wówczas, gdy chłopu dzielącemu ziemię nadal pozostało co najmniej 6 mórg. Oznaczało to możliwości rozdrobnienia ziemi chłopskiej, zwłaszcza w ramach spadków i podziałów rodzinnych. Regulacja ta i narastający stan rozdrobnienia ziemi, jaki był jej następstwem, są nadal widoczne w strukturze agrarnej terenów centralnej Polski, w tym ówczesnych ziem zaboru rosyjskiego. Przebiegające wielostopniowo uwłaszczenie w zaborze rosyjskim rozpoczęło się faktycznie w 1807 r. Wówczas na terenie Księstwa Warszawskiego zniesiono poddaństwo chłopów i wprowadzono równość obywateli wobec prawa, jednak nie podjęto faktycznego uwłaszczenia ziemi. To odsuwano w czasie ze względów politycznych oraz z powodu niewielkiego areału (a zatem i udziału) ziemi tzw. królewsczyzny oraz skomplikowanego charakteru prawnego dóbr przykościelnych sekularyzowanych przez zaborcę. Grunty te były zwykle dzierżawione przez dużych dzierżawców i poddzierżawiane przez chłopów. W 1817 r. zniesiono część powinności chłopów względem dworów, w tym przymusowe stróżowanie i najem oraz częściowo świadczenia pańszczyzny. W kolejnych latach próbowano pańszczyznę zastąpić czynszowaniem. Kolejny impuls uwłaszczeniowy nastą-

pił w 1830 r., jednak ze względów politycznych i niezadowolenia dworów obawiających się braku siły roboczej pierwotny zamysł został częściowo wygaszony. Proces ten trwał jednak ze zmiennym nasileniem i przy zastosowaniu różnych rozwiązań w zakresie czynszowania czy uwłaszczenia za odszkodowaniem aż do 1864 r. W roku tym formalnie zniesiono poddaństwo (Rutkowski, 1953).

Pełne wdrażanie prawa uwłaszczeniowego i sam proces przydzielania chłopom ziemi opóźnione były jednak niemal o całe pokolenie, gdyż dwory nie były zainteresowane uwłaszczeniem i jednocześnie słabo nadzorowane przez władze państwowe. Proces uwłaszczenia był też wyraźnie niekorzystny dla ich interesów ekonomicznych. Uwłaszczenie to miało charakter bezodszkodowawczy, a chłopci, którzy nabyli ziemię na własność, zobowiązani byli do płacenia podatku gruntowego na rzecz skarbu państwa (Madajczyk, 1956). Z tego podatku państwo płaciło dziedzicom odszkodowania za utraconą ziemię, rozliczone na 42 raty wypłacane corocznie. Chłopi zyskali wówczas także prawo wyłączone do użytkowania serwitutów leśnych i pastwiskowych oraz do korzystania ze znajdujących się w ich ziemi minerałów (np. pozyskiwanie piasku, torfu lub gliny). Od czasu uwłaszczenia chłopów majątki dworskie produkcję rolną i jej utrzymanie opierały niemal wyłącznie na pracy najemnej, co było możliwe z uwagi na nadal dużą populację ludności wiejskiej nie posiadającej ziemi, a zatem bezrolnej. Chłopi po uwłaszczeniu nie byli już podporządkowani jurysdykcji dworskiej, lecz podlegali sądownictwu carskiemu. Mogli oni swobodnie przemieszczać się, poszukiwać pracy, wybierać zawód czy też w miarę swych możliwości ekonomicznych kształcić dzieci. Na wsiach nastąpiło także ożywienie ekonomiczne, społeczne oraz polityczne. Poprawa warunków bytowych skutkowałą zmniejszeniem umieralności i sprzyjała rozwojowi populacyjnemu, co jednak doprowadziło do powszechnego niedoboru żywności (Arnold, 1970). Pod koniec XIX wieku nastąpiła polaryzacja technologiczna pomiędzy gospodarstwami i wsiami chłopskimi a majątkami dworski-

mi. Te drugie, bardzo zróżnicowane pod względem wielkości i zasobności, koncentrowały i intensyfikowały produkcję towarową. Wprowadzały także postępowe zasady agrotechniki i chowu zwierząt gospodarskich. Przeludnione i z reguły biedne gospodarstwa chłopskie nadal tkwiły w dziedzicznym od pokoleń sposobie uprawy ziemi, często trójpolowce oraz prymitywnym chowie zwierząt, produkując niemal wyłącznie na potrzeby własnej, zwykle dużej rodziny.

Produkcja roślinna i zwierzęca w regionie świętokrzyskim w pierwszej połowie XX wieku

Za początek nowego okresu można uznać lata poprzedzające I wojnę światową. Stan ówczesnego rolnictwa Królestwa Polskiego i Guberni Kieleckiej ukazuje obszerny i dość szczegółowy Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego (1915). Według danych za rok 1912, Królestwo Polskie obejmowało obszar 111 554,2 wiorst kwadratowych, a zatem 126,4 km², a za-

mieszkiwało w nim 12 776,1 tys. ludności (tab. 1). Z kolei, w Guberni Kieleckiej, zajmującej powierzchnię 8868,6 wiorst kwadratowych, a zatem do 10 048,1 km², zamieszkiwało ogółem 992,5 tys. ludności, w tym w miastach 8,1%. Spośród siedmiu powiatów ówczesnej guberni największy był powiat kielecki o powierzchni 1676,5 wiorst kwadratowych, a na drugim miejscu znajdował się powiat stopnicki obejmujący swym obszarem 1404,3 wiorsty kwadratowe. Gęstość zaludnienia Guberni Kieleckiej wynosiła 111,9 osób/wiorstę kwadratową (98,8 osób/km²) i była niewiele mniejsza niż średnia z całego Królestwa Polskiego, która wynosiła odpowiednio 114,5 osób/wiorstę kwadratową (101,1 osób/km²). Dane te potwierdzają relatywnie duże zaludnienie, a nawet przeludnienie niemal wyłącznie rolniczych wsi, generujące różne formy migracji, w tym uchodźczą do sąsiednich krajów i osadniczą, głównie do Ameryki.

Tabela 1. Powierzchnia i ludność w Królestwie Polskim i w Guberni Kieleckiej wg stanu na 1 stycznia 1912 r.
Table 1. Area and population in the Kingdom of Poland and in the Kielce Province, as of 1 January 1912

Królestwo, Gubernia Kielecka i powiaty <i>Kingdom of Poland, Kielce Province and counties</i>	Powierzchnia w wiorstach kwadratowych* <i>Area in square verst*</i>	Ludność w tys. <i>Population in thous.</i>			Gęstość zaludnienia na 1 wiorstę kw. <i>Population density per 1 sq verst</i>	
		w gminach <i>in municipalities</i>	w miastach <i>in towns</i>	ogółem <i>total</i>	ogółem <i>total</i>	ludność wiejska <i>rural population</i>
Królestwo Polskie <i>Kingdom of Poland</i>	111 554,2	9 803,7	2 972,4	12 776,1	114,5	87,9
Gubernia Kielecka <i>Kielce Province</i>	8 868,6	912,5	80,0	992,5	111,9	102,9
Powiaty:/Counties:						
jędrzejowski	1 115,8	101,9	-	101,9	91,3	91,3
kielecki	1 676,5	145,0	38,4	183,4	109,4	86,5
miechowski	1 204,4	143,8	5,6	149,4	124,4	119,4
olkuski	1 235,4	146,1	6,9	153,0	123,9	118,3
pińczowski	1 014,2	121,3	19,1	140,4	138,5	119,6
stopnicki	1 404,3	155,4	10,0	165,4	117,8	110,7
włoszczowski	1 218,0	99,0	-	99,0	81,3	81,3

Objaśnienia do tabeli – *Explanations to the table*: *Wiorsta kwadratowa wynosiła 1,133 km². *Square verst was 1.133 km².

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego (1915).

Source: Own study, based on: Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego (1915).

Według materiałów źródłowych pochodzących z Rocznika Statystycznego Królestwa Polskiego (1915), w latach 1901–1905 w strukturze ówczesnego rolnictwa dominowały zboża. Stanowiły one łącznie w Królestwie Polskim 76,1%, a w Guberni Kieleckiej wartości te były bardzo zbliżone i wynosiły 76,4% gruntów ornych (tab. 2). Dominującym zbożem było wówczas żyto, zajmujące odpowiednio 37,6% i 26,5% udziału w gruntach ornych, a na drugim miejscu

znajdował się owies (20,4% i 19,4%). Istotną pozycję w użytkowaniu gruntów zajmowały ziemniaki, które w Królestwie Polskim posiadały udział w gruntach ornych wynoszący 16,8%, a w Guberni Kieleckiej był on nieco wyższy od średniej z obszaru Królestwa i wynosił 18,5%. Ważny dla ówczesnych gospodarstw domowych był także groch, ze strukturą upraw wynoszącą kolejno 3,2% i 2,7%, jak również gryka (tatarka) z udziałem 2,1% oraz 0,3% w obrębie Guberni Kieleckiej.

Tabela 2. Struktura upraw na gruntach ornych w Królestwie Polskim i Guberni Kieleckiej za lata 1901–1905 (%)

Table 2. Structure of crops on arable land in the Kingdom of Poland and the Kielce Province for the years 1901–1905 (%)

Produkcja roślinna <i>Plant production</i>	Królestwo Polskie <i>Kingdom of Poland</i>	Gubernia kielecka <i>Kielce Province</i>
Rodzaj uprawy w strukturze gruntów ornych (%) <i>Type of crop in arable land structure (%)</i>		
Żyto – Rye	37,6	26,5
Owies – Oats	20,4	19,4
Pszenica – Wheat	9,4	14,8
Jęczmień – Barley	8,7	15,7
Ziemniaki – Potatoes	16,8	18,5
Tatarka (gryka) – Buckwheat	2,1	0,3
Proso – Millet	0,6	0,9
Groch – Peas	3,2	2,7
Soczewica i bób – Lentils and broad bean	0,3	0,9
Len – Linseed	0,7	0,2
Konopie – Hemp	0,2	0,1

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego (1915).

Source: Own study, based on: Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego (1915).

Osiągane plony z morgi (mierzone wówczas w pudach) były bardzo niskie, choć analiza za okres 1901–1912 wskazuje na ich systematyczny wzrost. Plony te były o około 10–15% wyższe na ziemi użytkowanej przez większą własność (dwory) niż na gruntach chłopskich i wynosiły: dla żyta na gruntach dworskich w Guberni

Kieleckiej (1901–1905) 33 pudy/morgę (ok. 900 kg/ha), a w 1912 r. – 39 pudów/morgę (1140 kg/ha). Plony ziemniaków wykazywały duże wahania roczne – w 1912 r. wynosiły w gospodarstwach chłopskich 303 pudy/morgę (8862 kg/ha), a w dworskich 353 pudy/morgę (10 325 kg/ha), co można uznać za stosunkowo wysokie (tab. 3).

Tabela 3. Przeciętne plony z jednej morgi (w pudach*) dla Królestwa Polskiego i Guberni Kieleckiej w okresie 1901–1910 oraz w latach 1911 i 1912

Table 3. Average yields per one morga (in poods*) for the Kingdom of Poland and the Kielce Province in the years 1901–1910 and in 1911 and 1912

Lata Years	Uprawy – Crops											
	żyto rye		pszenica wheat		owies oats		jęczmień barley		groch peas		ziemniaki potatoes	
	a**	b***	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b
Królestwo Polskie – Kingdom of Poland												
1901–1905	28	31	31	35	25	29	30	33	22	24	248	270
1906–1910	32	35	36	40	29	33	35	38	31	33	316	336
1911	38	42	42	47	32	36	40	44	33	35	256	268
1912	39	44	43	47	33	38	41	45	31	33	249	371
Gubernia Kielecka Kielce Province												
1901–1905	32	33	33	38	29	37	36	42	30	32	329	355
1906–1910	34	41	37	46	32	35	39	47	34	35	237	237
1911	39	43	44	49	29	42	38	46	27	35	377	393
1912	34	39	40	41	32	38	40	45	32	37	303	353

Objaśnienia do tabeli – Explanations to the table:

*1 pud = 16,38 kg – 1 pood = 16.38 kg,

** a – na gruntach mniejszej własności – a – on small property land,

*** b – na gruntach większej własności – b – on large property land.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego (1915).

Source: Own study, based on: Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego (1915).

Analiza danych statystycznych dotyczących stanu pogłowia zwierząt gospodarskich wyraźnie wskazuje na małą liczbę inwentarza żywego. W 1911 r. pogłowie bydła w Królestwie Polskim wynosiło 2267 tys. sztuk, a w Guberni Kieleckiej 178,6 tys. sztuk (tab. 4). Stan ten w przeliczeniu na ówczesne poszczególne wielkości odniesienia, a zatem na 1000 mieszkańców i 1 wiorstę kwadratową, wynosił dla Guberni Kieleckiej i Królestwa 20 sztuk oraz 17,6 szt./100 ha (tożsama wysokość dla Królestwa Polskiego). Relatywnie wysokie było pogłowie owiec w Królestwie Polskim ogółem, ich liczba wynosiła 945,3 tys. sztuk, tj. 81 sztuk na 1000 mieszkańców, ale w Guberni Kieleckiej tylko 19,7 tys. sztuk, a zatem około 2 sztuki na 1000 mieszkańców. Bardzo ważną pozycję w wielkości pogłowia zwierząt gospodarskich

i jego strukturze zajmowały konie. Ich liczebność w Królestwie Polskim wynosiła 1226,2 tys. sztuk, tj. 105 sztuk na 1000 mieszkańców i około 9,7 sztuk/100 ha, a w Guberni Kieleckiej było to odpowiednio 105 sztuk i 10,6 sztuk/100 ha. Szczególnie niskie (w odniesieniu to współczesności) było pogłowie trzody chlewnej, a zatem świń. Jego stan był ponad 3,8 razy mniejszy niż bydła i wynosił dla Królestwa Polskiego 597,8 tys. sztuk, a dla Guberni Kieleckiej 22,5 tys. sztuk. W przeliczeniu na 100 ha użytków rolnych obsada trzody chlewnej stanowiła odpowiednio 4,4 szt./1000 mieszkańców i 2,6 szt./100 ha (sztuki fizyczne). Tak więc, relatywnie przeludniona wieś była niejako skazana na dietę roślinną opartą o zboża, ziemniaki i rośliny motylkowe, przy małym udziale nabiału oraz mięsa.

Tabela 4. Charakterystyka zwierząt gospodarskich w 1911 r. w Królestwie Polskim i Guberni Kieleckiej

Table 4. Characteristics of livestock in 1911 in the Kingdom of Poland and the Kielce Province

Wyszczególnienie <i>Item</i>	Królestwo Polskie <i>Kingdom of Poland</i>			Gubernia Kielecka <i>Kielce Province</i>		
	liczba <i>number</i>	na 100 mieszkańców <i>per 100 inhabitants</i>	na 1 wiorstę kwadratową* <i>per 1 square verst*</i>	liczba <i>number</i>	na 1000 mieszkańców <i>per 1000 inhabitants</i>	na 1 wiorstę kwadratową* <i>per 1 square verst*</i>
Konie – <i>Horses</i>	1 226 193	105	11	103 816	105	12
Bydło – <i>Cattle</i>	2 267 087	195	20	178 575	180	20
Owce – <i>Sheep</i>	945 252	81	8	19 675	20	2
Kozy – <i>Goats</i>	8157	0,7	0	1082	1	0
Świnie – <i>Pigs</i>	597 897	51	5	22 491	23	3

* Wiorsta kwadratowa wynosiła 1,133 km² – *Square verst was 1.133 km².*

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego (1915).

Source: Own study, based on: Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego (1915).

W okresie międzywojennym rolnictwo regionu świętokrzyskiego, podobnie jak w niemal całej odradzającej się po zaborach Polsce, przechodziło przez kolejne reformy strukturalne dość skutecznie zmniejszające wielkość majątków dworskich. Ich rezultatem było powstawanie nowych i powiększanie już istniejących gospodarstw chłopskich. W latach 1914–1938 rozparcelowano w Polsce łącznie około 2655 tys. ha, z czego 1761 tys. ha (66,3%) stanowiła parcelacja dobrowolna. Przeprowadzono także intensywne prace scaleniowe porządkujące rozłóg ziemi, tworząc również infrastrukturę towarzyszącą, jak drogi, mosty czy rozgraniczenia działek. W latach 1919–1939 intensywnie i skutecznie prowadzono prace scaleniowe, które wykonano w 859 tys. gospodarstw, a powierzchnia objęta tym procesem wynosiła łącznie 5423 tys. ha (Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego, 1925). Znoszono także służebności wiejskie na areale ok. 280 tys. ha, choć problem ten, istniejący co najmniej od czasów uwłaszczeniowych, nie został wówczas w pełni rozwiązany (Musiał, 2019). Niejako bilans otwarcia gospodarki rolnej po zjednoczeniu ziem pozaborowych prezentuje tabela 5.

Województwo kieleckie, które pojawiło się w nowym podziale administracyjnym, było

relatywnie duże i zajmowało wówczas 25 735 km², co stanowiło 6,62% powierzchni kraju, którego przedwojenne granice obejmowały obszar 388 279 tys. km². Było ono także dobrze zaludnione, gdyż przy średniej dla kraju wynoszącej 70 osób/1 km², w kieleckim było to 98,5 osób. Liczba gospodarstw w tym województwie wynosiła w tym czasie 310,4 tys., stanowiąc ok. 9,5% stanu gospodarstw kraju. Przeważały gospodarstwa bardzo małe i małe, o powierzchni wynoszącej do 5 ha. Ich liczba dla kraju i dla województwa kieleckiego wynosiła odpowiednio 2110 tys. i 197,2 tys., a zatem 64,7% i 63,5% ich ogólnego stanu. Gospodarstw zaliczonych do wielkiej własności ziemskiej było odpowiednio 17,9 tys. i 1,1 tys. Ich wielkość była bardzo zróżnicowana, gdyż były to zarówno relatywnie niewielkie gospodarstwa dziedziców, liczące po 100–200 ha, jak też wielkie latyfundia, obejmujące nawet po kilkadziesiąt tysięcy hektarów. Te ostatnie położone były głównie na wschodnich rubieżach Polski. W 1921 r. własność obszarowa stanowiła około 45% ogólnego obszaru będącego w użytkowaniu, a w majątkach tych pracowało ponad 620 tys. robotników stałych i około 400 tys. sezonowych (Tomczak, 1969).

W 1921 r. około połowę powierzchni

kraju stanowiły grunty orne (48,6%), przy czym w województwie kieleckim wartość ta była nieco wyższa i wynosiła 54,5%. Wynikało to głównie z warunków przyrodniczych i niewielkiego udziału powierzchni nadmiernie uwodnionych i podmokłych. Plony zbóż wahały się dla obu porównywanych obszarów w granicach 12–13 q/ha, natomiast dla ziemniaków 110–120 q/ha. Udział użytków zielonych w powierzchni ogólnej Polski wynosił 16,9%, natomiast dla województwa kieleckiego 13,1%. W nowych granicach Polski w 1921 r. utrzymywano dużą liczbę koni, która osiągnęła ponad 3280 tys. sztuk, tj. 13,2 szt. na 100 ha, przy czym do statystyki tej wliczono także konie hodowane dla potrzeb wojska. W województwie kieleckim liczba koni wynosiła 15,6 szt. na 100 ha. Populacja bydła w tym województwie liczyła około 650 tys. sztuk, co stanowiło 8,2% pogłowia w kraju, a jego obsada na 100 ha osiągnęła odpowiednio 32,0 i 38,4 sztuk/100 ha użytków rolnych. Pogłowie trzody chlewnej było znacząco niższe od pogłowia bydła (5174,0 tys. sztuk dla Polski i 285,8 tys. szt. dla kieleckiego), a jego obsada liczyła odpowiednio 20,9 i 17,0 szt./100 ha. Polska po odzyskaniu niepodległości była krajem słabo uprzemysłowionym, a jeszcze w 1929 r., a zatem ponad dekadę po odzyskaniu niepodległości wartość produkcji rolniczej liczonej łącznie z produkcją leśną i połowami morskimi wynosiła 68% wartości gospodarki ogółem. Ludność zatrudniona w rolnictwie stanowiła ogółem około 65% ludności zawodowo czynnej (Tomczak, 1969).

Choć konsolidacja gospodarki i odbudowa rolnictwa ze zniszczeń wojennych i konfiskaty inwentarza zachodziła dość sprawnie, to jednak w połowie okresu międzywojennego doszło do głębokiego zahamowania tego procesu. Załamanie koniunktury, a następnie wielki kryzys gospodarczy, którego nasilenie w Polsce przypadało na lata 1930–1934, według różnych ocen najsilniej spośród wszystkich grup społecznych było odczuwane przez ludność wsi. Wynikało to z gwałtownego spadku cen płodów rolnych w tym okresie, co było spowodowa-

ne zarówno zmniejszeniem się popytu na rynku wewnętrznym, jak też załamaniem się eksportu oraz rozwojem pośrednictwa w obrocie towarowym. W porównaniu do 1928 r. ceny produktów rolnych w roku 1935 wynosiły tylko 33%. Oznacza to także, że były ponad dwukrotnie niższe niż ceny hurtowych środków produkcji i cen gotowych artykułów rolnych (odpowiednio 66% i 53%). Kryzys gospodarczy i dochodowy rolników spowodował duże ograniczenia w stosowaniu wprowadzonych wcześniej na większą skalę nawozów. Zmniejszeniu uległo także pogłowie zwierząt gospodarskich, zwłaszcza trzody chlewnej. O ile w okresie kryzysu gospodarstwa duże (obszarnicze) starały się ograniczyć produkcję, to gospodarstwa małe, ratując swe dochody z reguły zwiększały produkcję towarową, głównie kosztem ograniczenia spożycia żywności w gospodarstwach domowych.

Od 1934 r. pojawiały się w gospodarce wyraźne sygnały poprawy koniunktury gospodarczej, jednak sytuacja kryzysowa w rolnictwie trwała najdłużej (Tomczak, 2006). Skutkiem kryzysu było także głębokie i rosące zadłużenie gospodarstw, głównie tych, które wcześniej korzystały z kredytów na posadowienie zagrody i ziemi z reformy rolnej. Zadłużenie to w 1935 r. wynosiło na gospodarstwo chłopskie 324 zł, czyli równowartość 24,5 q żyta, a zatem plon niemal z dwóch lat. Chociaż bezpieczeństwo żywnościowe Polski w okresie międzywojennym ulegało wyraźnej poprawie i to pomimo znaczącego wzrostu liczby ludności, to jednak nadal powszechne było, także na ziemi kieleckiej zjawisko niedożywienia i przednówek wiosennych. Jak twierdzi Zegar (2018), wzrost produkcji zwierzęcej wyprzedzał wzrost liczby ludności, jednak spożycie mięsa na jednego mieszkańca było znacząco niższe niż w Europie Zachodniej i wynosiło w okresie kryzysu w 1933 r. 18,3 kg, a w 1938 r. 22,4 kg na jednego mieszkańca kraju. W roku poprzedzającym II wojnę światową rolnictwo województwa kieleckiego w porównaniu z rokiem 1921 odnotowało w wielu obszarach analizy znaczący postęp.

Tabela 5. Wybrane charakterystyki rolnictwa w województwie kieleckim w 1921 i 1922 r.
 Table 5. Selected characteristics of agriculture in the Kielce Voivodeship in 1921 and 1922

Wyszczególnienie <i>Item</i>	Polska <i>Poland</i>	Województwo kieleckie <i>Kielce Voivodeship</i>
Powierzchnia ogółem (km ²) <i>Total area (km²)</i>	388 279	25 736
Ludność ogółem (tys.) <i>Total population (thous.)</i>	27 184,8	25 35,8
Gęstość zaludnienia (liczba osób/1 km ²) <i>Population density (no. of people/1 km²)</i>	70	98,5
Liczba gospodarstw rolnych ogółem <i>Total number of farms</i>	3 260 822	310 391
w tym do 5,0 ha – incl. up to 5.0 ha	2 110 604	197 220
pow. 100 ha – above 100 ha	17 860	1 096
Udział gruntów ornych w powierzchni ogólnej (%) <i>Proportion of arable land in total area (%)</i>	48,6	54,5
Udział użytków zielonych w powierzchni ogólnej (%) <i>Proportion of grassland in total area (%)</i>	16,9	13,1
Przeciętny plon (q/ha)* <i>Average crops (q/ha)*</i>		
pszenica – wheat	13,3	13,3
żyto – rye	12,8	13,0
ziemniaki – potatoes	116	107
buraki cukrowe – sugar beet	189	186
rzepak – rapeseed	9,0	9,2
Pogłowie zwierząt gospodarskich (tys. szt.) <i>Livestock population (thous. head)</i>		
konie – horses	3 280,6	261,7
bydło – cattle	7 897,4	644,1
owce – sheep	2 179,2	103,7
świnie – pigs	5 174,0	285,8
kozy – goats	384,4	26,1
W przeliczeniu na 100 ha** ziemi użytkowanej rolniczo (tys. szt.) <i>Per 100 ha** of utilized agricultural area (thous. head)</i>		
konie – horses	13,2	15,6
bydło – cattle	32,0	38,4
świnie – pigs	20,9	17,0

* dane za 1922 r. – data for 1922,

**UR obejmują: grunty orne, łąki i pastwiska – UAA includes arable land, meadows and pastures.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego (1925).

Source: Own study, based on: Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego (1925).

Produkcja zwierzęca w regionie świętokrzyskim na początku XXI wieku

Województwo świętokrzyskie w swoich obecnych granicach obowiązujących od 1999 r. zajmuje powierzchnię 11 710,50 km², co stanowi 3,7% obszaru Polski. Taki nowy, trójstopniowy podział administracyjny kraju obejmuje 16 województw, 308 powiatów i 65 miast na prawach powiatu oraz 2489 gmin (<https://stat.gov.pl/statystyka-regionalna/jednostki-terytorialne/podzial-administracyjny-polski/>).

Pod względem wielkości jest to jedno z najmniejszych województw w kraju, obszaruwo zajmuje przedostatnie miejsce, tuż przed województwem opolskim. W obrębie jego terytorium funkcjonuje 13 powiatów i jedno miasto na prawach powiatu, jakim są Kielce oraz łącznie 102 gminy. W 2018 r. w województwie świętokrzyskim zamieszkiwało łącznie 1 241,5 tys. ludzi, co stanowi 3,23% mieszkańców kraju (Statystyczne Vademecum Samorządowca, 2019).

Dla tego województwa pogłowie przeżuwaczy w 2005 r. wynosiło 170,5 tys. DJP (tab. 7). Wśród trzech rozpatrywanych gatunków, jakimi były: bydło, owce i kozy, dominowało bydło,

którego udział wynosił aż 99,8%. W ciągu analizowanych trzynastu lat, a zatem w okresie obejmującym lata 2005–2018, stan pogłowia ulegał systematycznemu obniżaniu i w 2018 r. wynosił 132,2 tys. DJP, przy czym nadal dominowało bydło zachowując tożsamy udział jak w 2005 r.

W okresie tym spadek pogłowia wyniósł 38,4 tys. DJP, tj. 22,5%. Ważnym kryterium oceny zmian w rolnictwie, które mogą realnie zagrozić podtrzymaniu trwałości gospodarstw, a stąd i zachowaniu rolniczego użytkowania ziemi, a zwłaszcza trwałych użytków zielonych, jest dezanimalizacja gospodarstw. Jest to zjawisko obejmujące porzucanie hodowli i chowu inwentarza, zwykle przez mniejsze gospodarstwa rolne, ale także zmniejszanie obsady zwierząt poniżej uznanego granicznego minimum oraz zmiany technologii chowu zwierząt, m.in. przeżuwaczy, np. na fermach (Musiał i Musiał, 2019). Wiąże się to z często z eliminowaniem pasz objętościowych, produkowanych na użytkach zielonych lub też ograniczaniem ich stosowania, co także jest związane z postępującym procesem dezagraryzacji produkcyjnej w danym regionie (Musiał i Musiał, 2020).

Fot. internet

Tabela 6. Wybrane charakterystyki rolnictwa w województwie kieleckim w 1938 r.

Table 6. Selected characteristics of agriculture in the Kielce Voivodeship in 1938

Wyszczególnienie <i>Item</i>	Polska <i>Poland</i>	Województwo kieleckie <i>Kielce Voivodeship</i>
Powierzchnia ogółem (km ²) <i>Total area (km²)</i>	389,7	22,2
Ludność ogółem (tys.) <i>Total population (thous.)</i>	32 348,1	2671
Liczba gospodarstw rolnych ogółem (tys.) <i>Population density (no. of people/1 km²)</i>	3 196,0	203,8
w tym do 5,0 ha – <i>incl. up to 5.0 ha</i>	1 883,8	286,4
pow. 100 ha – <i>above 100 ha</i>	14,7	0,5
Udział gruntów ornych w powierzchni ogólnej (%) <i>Proportion of arable land in total area (%)</i>	48,9	58,4
Udział użytków zielonych w powierzchni ogólnej (%) <i>Proportion of grassland in total area (%)</i>	17,1	10,6
Przeciętny plon (q/ha) <i>Average crops (q/ha)</i>		
pszenica – <i>wheat</i>	12,4	12,4
żyto – <i>rye</i>	12,3	12,5
ziemniaki – <i>potatoes</i>	114	114
buraki cukrowe – <i>sugar beet</i>	210	220
Inwentarz żywy (tys. szt.) <i>Livestock (thous. head)</i>		
konie – <i>horses</i>	3916	248
bydło – <i>cattle</i>	10 554	725
owce – <i>sheep</i>	3 411	45
świnie – <i>pigs</i>	7 525	398
kozy – <i>goats</i>	420	28
W przeliczeniu na 100 ha ziemi użytkowanej rolniczo (tys. szt.) <i>Per 100 ha of utilized agricultural area (thous. head)</i>		
konie – <i>orses</i>	15,3	16,1
bydło – <i>cattle</i>	41,2	47,1
świnie – <i>pigs</i>	29,4	25,8

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Mały Rocznik Statystyczny (1939).

Source: Own study, based on: Mały Rocznik Statystyczny (1939).

Tabela 7. Stan i zmiany w pogłowie przeżuwaczy* w DJP w 2005 i 2018 r. (wg powiatów)
 Table 7. The state and changes in ruminant population in livestock units, in 2005 and 2018
 (by counties)

Lp. No.	Powiat County	2005 (DJP – LU)		2018 (DJP – LU)		Zmiana 2005–2018 (%) Change 2005–2018 (%)	
		stan pogłowia size of population	w tym bydło incl. cattle	stan pogłowia size of population	w tym bydło incl. cattle	stan pogłowia size of population	zmiana change (%)
1.	buski	16 992,7	16 956,6	13 144,3	13 113,0	-3 848,4	-22,6
2.	jędrzejowski	21 435,8	21 392,9	21 634,8	21 614,5	199,0	0,9
3.	kazimierski	8 589,0	8 569,0	8 981,1	8 968,1	392,1	4,6
4.	kielecki	34 005,6	33 866,7	23 951,6	23 882,2	-10 054,0	-29,6
5.	konecki	11 064,1	11 024,7	7 864,1	7 846,2	-3 200,0	-28,9
6.	opatowski	21 411,0	21 367,0	15 373,9	15 362,3	-6 037,1	-28,2
7.	ostrowiecki	7 606,3	7 582,7	5 857,7	5 841,1	-1 748,6	-23,0
8.	pińczowski	9 874,6	9 864,1	8 497,7	8 464,8	-1 376,9	-13,9
9.	sandomierski	5 554,9	5 541,2	2 658,2	2 645,2	-2 896,7	-52,1
10.	skarżyski	1 099,8	1 070,5	466,5	453,8	-633,3	-57,6
11.	starachowicki	5 662,8	5 638,4	4 169,5	4 161,9	-1 493,3	-26,4
12.	staszowski	11 275,7	11 258,5	6 552,9	6 522,3	-4 722,8	-41,9
13.	włoszczowski	15 529,7	15 483,1	12 891,5	12 879,2	-2 638,2	-17,0
14.	m. Kielce	415,3	408,7	109,2	108,5	-306,1	-73,7
	Ogółem – Total	170 517,3	170 023,8	132 152,9	131 862,8	-38 364,4	-22,5

Objaśnienia do tabeli – *Explanation to the table*: *przeżuwacze: bydło + owce + kozy – *ruminants: cattle + sheep + goats*.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Musiał i Musiał (2020) – Baza Danych za lata 2005–2018, pozyskana w ARiMR w Warszawie, 2019.

Source: Own study, based on: Musiał and Musiał (2020) – Database for 2005–2018, obtained from the Agency for Restructuring and Modernization of Agriculture in Warsaw, 2019.

Zmniejszeniem pogłowia nie były objęte tylko dwa powiaty, tj. jędrzejowski, w którym uległo ono wzrostowi o 199 DJP (0,9%) oraz kazimierski, w którym analogiczne wartości wynosiły 392 sztuki (4,6%). W pozostałych powiatach odnotowano spadki pogłowia, w tym w powiatach, w których zlokalizowane są relatywnie duże miasta, ubytki te były odpowiednio znaczące. Prym wiedzie tu zwłaszcza powiat miejski Kielce, gdzie spadek pogłowia wynosił 72,7%. Także istotne spadki pogłowia

odnotowano w powiatach: skarżyskim (57,6%), sandomierskim (52,1%) oraz staszowskim (41,9%). W sześciu innych powiatach spadki pogłowia przeżuwaczy mieściły się w przedziale 20–30%. Są to powiaty: buski (22,6%), kielecki (29,6%), konecki (28,9%), opatowski (28,2%), ostrowiecki (23,0%) oraz starachowicki (26,4%). W pozostałych dwóch powiatach spadki te były relatywnie niższe i wynosiły kolejno 17,0% w powiecie włoszczowskim oraz 13,9% w pińczowskim.

Tabela 8. Obsada przeżuwaczy* w DJP na 100 ha UR** w 2005 i 2018 r. (wg powiatów)
 Table 8. Livestock density for ruminants in livestock units for 100 ha of UAA**, in 2005 and 2018 (by counties)

Lp. No.	Powiat County	2005	2018	Zmiana obsady 2005–2018 (DJP /100 ha) Change in population 2005–2018 (LU/100 ha)	
		(DJP /100 ha) (LU/100 ha)	(DJP /100 ha) (LU/100 ha)	(DJP /100 ha) (LU/100 ha)	%
1.	buski	28,5	23,2	-5,3	-18,6
2.	jędrzejowski	28,1	28,8	0,7	2,5
3.	kazimierski	26,3	27,3	1,0	3,8
4.	kielecki	43,0	34,9	-8,1	-18,8
5.	konecki	47,6	36,6	-11,0	-23,1
6.	opatowski	37,5	26,2	-11,3	-30,1
7.	ostrowiecki	31,2	23,1	-8,1	-26,0
8.	pińczowski	27,4	23,4	-4,0	-14,6
9.	sandomierski	12,9	6,2	-6,7	-51,9
10.	skarżyski	34,6	17,4	-17,2	-49,7
11.	starachowicki	42,9	30,9	-12	-28,0
12.	staszowski	30,1	19,0	-11,1	-36,9/
13.	włoszczowski	44,7	39,1	-5,6	-12,5
14.	miasto Kielce	49,4	14,4	-35,0	-70,9
	Ogółem – Total	32,7	26,3	-6,4	-19,6

Objaśnienia do tabeli – Explanations to the table: *przeżuwacze: bydło + owce + kozy – ruminants: cattle + sheep + goats, **UR objęte płatnością obszarową – UAA under area payment scheme.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Musiał i Musiał (2020) – Baza Danych za lata 2005–2018, pozyskana w ARiMR w Warszawie, 2019.

Source: Own study, based on: Musiał and Musiał (2020) – Database for 2005–2018, obtained from the Agency for Restructuring and Modernization of Agriculture in Warsaw, 2019.

Stan i zmiany w pogłowie, w tym jego spadki w przeliczeniu na jednostkę odniesienia, tj. 100 ha UR, są istotną zmienną oceny dezanimalizacji (tab. 8). Obsadę zwierząt dla wszystkich analizowanych powiatów należy ocenić jako niską, a nawet bardzo niską (Klepaczki, 1998; Harasim 2014). W 2005 r. relatywnie wysoką obsadę w porównaniu z pozostałymi powiatami odnotowano w powiecie miasto Kielce, w którym pogłowie przeżuwaczy wynosiło 49,4 DJP. Według danych za 2005 r., powyżej 40 DJP/100 ha UR wykazywały także takie powiaty, jak: włoszczowski (44,7), starachowicki (42,9), konecki (47,6) oraz kielecki 43,0. Zmiana, a wła-

ściwie spadek powierzchni, na której prowadzona była produkcja rolna (w gospodarstwach o powierzchni powyżej 1 ha) oraz zmiany w stanie pogłowie i obsadzie bydła spowodowały pochodne zmiany w jego obsadzie. W 2018 r. we wszystkich powiatach regionu świętokrzyskiego obsada ta wynosiła poniżej 40 DJP/100 ha UR. Średnia dla województwa uległa w tym czasie obniżeniu z 32,7 DJP/100 ha do 26,3 DJP/100 ha, tj. o 6,4 DJP. W kilku powiatach jest ona obecnie krańcowo niska. W powiecie miasto Kielce wynosi 14,4 DJP/ha UR, a w powiatach: staszowskim – 19 DJP/100 ha, skarżyskim – 17,4 DJP/100 ha i sandomierskim – 6,2 DJP/100 ha. Najlepszą sytuację

pod tym względem odnotowano w powiatach: włoszczowskim – 39,1 DJP/100 ha, koneckim – 36,6 DJP/100 ha i kieleckim – 34,9 DJP/100 ha. W pozostałych powiatach wskaźnik ten mieści się w przedziale 20–30 DJP/100 ha, co należy uznać za obsadę niską.

Rozpatrywane łącznie dwa degresywne procesy, jakimi są dezagrarnizacja przestrzenna i dezanimalizacja na terenie województwa świętokrzyskiego w okresie przypadającym na lata 2005–2018, najsilniej dotyczą powiatu koneckiego oraz północnego pasa gmin należących do powiatów: skarżyskiego, ostrowieckiego oraz starachowickiego. Proces ten jest również obserwowany na obszarze obejmującym południowo-wschodnią część województwa – na terenie powiatu staszowskiego i częściowo buskiego. W szerszym ujęciu bardzo zaawansowane są także procesy o charakterze dezagrarnizacyjnym w gminach położonych wokół Kielc, w których zmniejsza się zainteresowanie produkcją rolną. Wynika to z uwarunkowań przyrodniczych, w tym słabych i bardzo słabych gleb oraz bliskości dużego ośrodka miejskiego, który przy dobrej infrastrukturze komunikacyjnej ułatwia podjęcie zatrudnienia pozarolniczego. Stąd, w gminach takich częste w rolniczej przestrzeni produkcyjnej są enklawy, gdzie dominują porzucone, otwarte pola. Wraz z zagajnikami i zaroślami tworzą one obecnie mozaikowy obraz tzw. „księstwa odłogów”, które z czasem może jeszcze ulec powięk-

szeniu (Musiał i Musiał, 2020).

Podsumowanie

W regionie świętokrzyskim wyraźnie obserwuje się w ostatnich latach zmniejszenie stanu i obsady pogłowia inwentarza czy nawet produkcję bezinwentarzową. Powoduje to nie tylko zmiany w sposobie i intensywności zagospodarowania użytków zielonych, ale także w strukturze produkcji polowej. Oznacza zaniechanie produkcji roślin pastewnych przeznaczonych na bieżące skarmianie zwierząt – na kiszonkę czy siano. Gdy porzucenie produkcji roślin paszowych odniesiemy do roślin motylkowych i strączkowych, oznacza to zubożenie zmianowań, zmniejszenie produkcji humusu, a także gleboochronnej funkcji roślin pastewnych. Spadek liczby inwentarza na danym obszarze, a zatem dezanimalizacja, może być odczytywany zarówno na poziomie danego państwa, jak i jego części, w tym przypadku województwa świętokrzyskiego. Oznacza to z reguły mniej racjonalne z punktu widzenia produkcyjnego, ale i krajobrazowego wykorzystanie rolniczej przestrzeni produkcyjnej i zasobów glebowych. Brak inwentarza w gospodarstwie z reguły prowadzi do zachwiania bilansu substancji organicznej w glebie, a ta ma kluczowe znaczenie w zakresie utrzymania jej żyzności i urodzajności. Zmniejszenie pogłowia inwentarza oznacza zmianę struktury produkcji rolniczej, w tym udziału produkcji końcowej.

Literatura

- Arnold S. (1970). *Zarys historii gospodarstwa wiejskiego w Polsce*. PWRiL, Warszawa.
- Halamska M. (1988). Struktura agrarna Polski XX wieku – ciągłość czy zmiana? *Więś i Rolnictwo*, 3 (60): 40–60.
- Halamska M. (2005). *Polski „koniec chłopów”*. W: *Uwarunkowania i kierunki przemian społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich*, A. Rosner (red.), Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
- Harasim A. (2014). *Przewodnik do oceny zróżnicowania rolnictwa na różnych poziomach zarządzania*. Wydawnictwo IUNiG PIB, Puławy.
- Klepacki B. (1998). *Wybrane pojęcia z zakresu organizacji gospodarstw, produkcji i pracy w rolnictwie*. Wydawnictwo SGGW, Warszawa, ss. 43–48.
- Madajczyk C. (1956). *Burżuazyjno-obszarnicza reforma rolna w Polsce 1918–1939*. Książka i Wiedza, Warszawa.

- Mały Rocznik Statystyczny (1939). Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Musiał W. (2019). Zależne władanie ziemią – wybrane aspekty ekonomiczne. Wydawnictwo Uniwersytetu Rolniczego w Krakowie, Kraków.
- Musiał W., Musiał K. (2019). Deanimalisation processes in the Polish Carpathians – production, economic and ecological aspects. *Annals of the Polish Association of Agricultural and Agrobusiness Economists*, 21 (4): 331–340, doi 10.5604/01.3001.0013.5912.
- Musiał K., Musiał W. (2020). Dezagraryzacja i deanimalizacja na obszarach chronionych województwa świętokrzyskiego – aspekty przyrodnicze, ekonomiczne i instytucjonalne. Wydawnictwo Uniwersytetu Rolniczego.
- Ochmański W. (1959). Gospodarowanie na roli na ziemiach polskich w rozwoju dziejowym. LSW, Warszawa.
- Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego (1915). Gebethner i Wolff, Warszawa.
- Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej (1925). GUS, Warszawa.
- Rutkowski J. (1953). Historia gospodarcza Polski (od 1864 r.). Książka i Wiedza, Warszawa.
- Statystyczne Vademecum Samorządowca (2019). Portrety terytorium – województwo świętokrzyskie. GUS.
- Styk J. (1999). Chłopi i wieś polska w perspektywie socjologicznej i historycznej. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Tomczak E. (1969). Rolnictwo Polski Ludowej. Zarys ekonomiki. PWRiL, Warszawa.
- Tomczak F. (2006). Gospodarka rodzinna w rolnictwie. Uwarunkowania i mechanizmy rozwoju. Problemy rozwoju rolnictwa. IRWiR PAN, Warszawa.
- Zegar J. (2018). Kwestia agrarna w Polsce. IERiGŻ-PIB, Warszawa.
- <https://stat.gov.pl/statystyka-regionalna/jednostki-terytorialne/podzial-administracyjny-polski/>

DEVELOPMENT AND CONDITION OF AGRICULTURE IN THE ŚWIĘTOKRZYSKIE REGION – RETROSPECTIVE ASPECTS AND CURRENT SITUATION

Summary

At the end of the 19th century, manor estates in the area of today's Świętokrzyskie Region concentrated and intensified the production of goods. They also introduced progressive principles of agrotechnology and livestock breeding. At the same time, poor peasant farms were producing almost exclusively for their own needs. The years preceding the First World War can be considered the beginning of a new period. During that time in the Kielce Province, cereals dominated in the structure of agriculture (76.4%). When analyzing the statistical data on livestock population from this period, it is evident that the number of farm animals was small. In 1911, the cattle population in the Kielce Province was 178.6 thousand head, and sheep was 19.7 thousands. In 1921, in the Kielce Province, arable land covered 54.5% of the area. The number of pigs was significantly lower than that of cattle, and livestock density was 17.0 head/100 ha. In 2005, for the Świętokrzyskie Region, the ruminant population was 170.5 thousand livestock units. In the years 2005-2018, their population was systematically decreasing and in 2018 it amounted to 132.2 thousand livestock units. Nowadays in that region there is clearly visible a phenomenon of abandoning livestock breeding, usually by smaller farms. That applies also to reducing the livestock density below the recognized minimum and changes in the technology of animal breeding, which is referred to as deanimalisation.

Key words: Świętokrzyskie Region, animal production, plant production, past and current situation